

‘Zalig die vrede stichten’

De gave van de actieve geweldloosheid

Jo Hanssens

42

DE KOVEL

Na de Tweede Wereldoorlog begon een nieuw hoofdstuk in de Europese geschiedenis met betrekking tot de problematiek van oorlog en duurzame vrede. Wat in 1945 gebeurde, getuigde gelukkig van meer creativiteit en visie dan wat de staatsleiders in 1918, na de Eerste Wereldoorlog, beslisten. De stichters van de internationale en christelijk geïnspireerde vredesbeweging Pax Christi speelden daarbij een bijzondere rol. Jo Hanssens, oud-voorzitter van de Vlaamse afdeling van Pax Christi, blikt terug en steekt een riem onder het hart van al wie voor vrede ijveren.

Het prille begin van Pax Christi

De Tweede Wereldoorlog woedt volop. Niet alleen in Duitsland, maar ook in Frankrijk komen steeds meer deportaties van Joodse burgers op gang. Het Vichyregime keurt als collaborerende macht een wet goed waardoor de Duitse bezetter joden kan opsporen en op transport zetten naar Duitsland. Pierre-Marie Théas, bisschop van Montauban (Zuidwest-Frankrijk), stelt de vraag wat het ‘evangelie van de vrede’ (cf. Hand 10,36 en Ef 6,15) in die dramatische context betekent. Op 30 augustus 1942 schrijft hij een pastorale brief onder de titel: “Over de eerbied voor de menselijke persoon”. Die brief bevat richtlijnen om Joodse burgers uit de handen van de nazi’s te redden. Na een nieuwe oproep tijdens de zondagse eucharistieviering van 9 juni 1944 wordt de moedige herder echter zelf door de nazi’s gevangengenomen. In het strafkamp van Compiègne bespreekt hij met zijn medegevangenen het woord van Jezus: “Bemin uw vijanden”, en hij besluit: “Dit is wat Jezus van ons vraagt. Zodra de oorlog gedaan is, moeten we werk maken van verzoening met het Duitse volk.”

Op 9 september 1944, vlak voor zijn geplande deportatie naar Duitsland, wordt Théas gelukkig bevrijd. Kort daarop herneemt hij zijn taak als bisschop van Montauban. In diezelfde periode hoort Marthe Dortel-Claudot, een Franse

De Franse vredesbisschop Pierre-Marie Théas in een processie op 4 april 1948 in het Duitse stadje Kevelaer. Bron: Martin Willing, *Kevelaerer Enzyklopädie*.

lerares uit Agen (eveneens in Zuidwest-Frankrijk), tijdens haar dankgebed na de communie, een innerlijke stem die haar toefluistert: “Ik heb mijn leven gegeven, niet alleen voor u maar ook voor hen die nu oorlog voeren tegen uw land.” Op aanraden van haar pastoor begint zij een gebedsgroep voor de bekering van Duitsland. Op 11 maart 1945 ontmoet Marthe bisschop Théas in zijn huis in Montauban. Twee dagen later keert zij terug naar Agen en sticht er, met goedkeuring van bisschop Théas, een beweging van gebed voor de verzoening met het Duitse volk.

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog gaat een boetetocht van start in het bisdom Aken. Duitse katholieken trekken met een zwaar houten kruis van parochie tot parochie ten teken van berouw. In de paasweek van 1948 krijgen bisschop Pierre-Marie Théas en Marthe Dortel-Claudot eindelijk de kans naar Duitsland te gaan voor een congres van Pax Christi in het bedevaartsoord Kevelaer, niet ver van Aken. Tijdens de slotbijeenkomst vraagt de bisschop, tot ieders verbazing, zelf om vergeving voor de misdaden die Fransen in vroegere oorlogen tegen Duitsers hebben begaan. Hij biedt de kus van de verzoening aan. Dit symbolisch en diepgelovig gebaar wordt door de talrijke aanwezige Duitsers meteen goedgunstig beantwoord en raakt via de radio over heel (West-)Duitsland bekend.

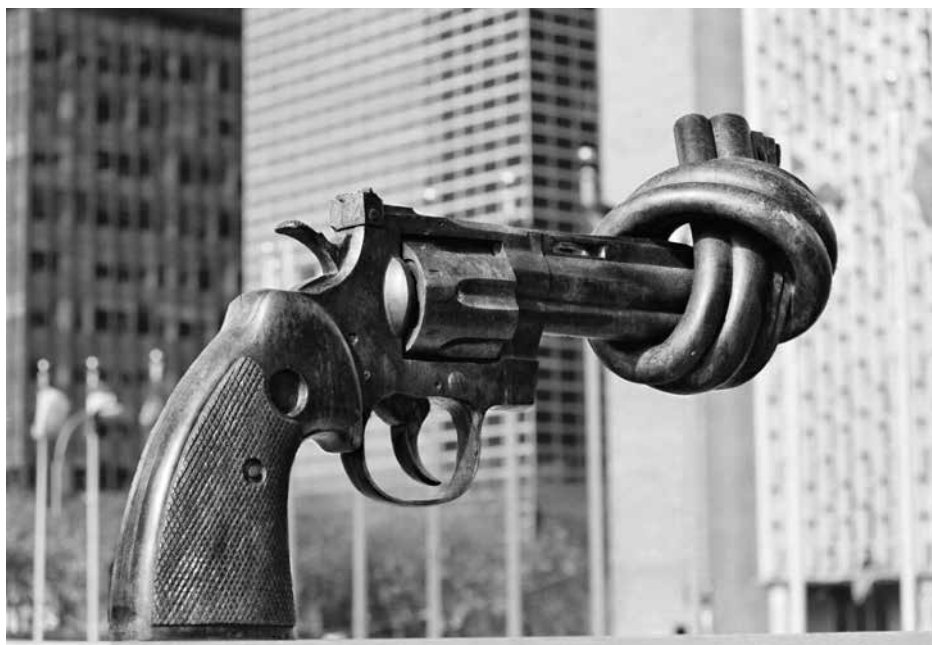
Iets nieuws breekt stilaan door. In de daaropvolgende jaren maken politieke leiders uit Frankrijk, Duitsland, Italië en de Benelux werk van een economische coöperatie die zal uitgroeien tot het grote vredesproject, beter bekend als de Europese Unie. Maar ook op kerkelijk vlak roert er heel wat. Mgr. Angelo Roncalli is sinds eind 1944 apostolisch nuntius in Parijs. Vanaf het prille begin moedigde hij de jonge Pax Christi beweging aan. Eenmaal gekozen tot paus Johannes XXIII, lanceert hij het idee van een Tweede Vaticaans Concilie. Zijn encycliek *Pacem in Terris* (11 april 1963) wordt zijn testament aan de wereld. Een paar jaar later, in 1965, maakt de katholieke Kerk met de pastorale constitutie *Gaudium et Spes* een nieuwe belangrijke opening. Voor het eerst sinds

keizer Constantijn (vierde eeuw) krijgen de gewetensbezwaren tegen de verplichte militaire dienst, met burgerdienst als alternatief, een door de katholieke Kerk erkende wettelijke basis en moedigt de kerkelijke overheid de christenen aan om misdadige bevelen van de overheid te weigeren.

Evangelisch geïnspireerde geweldloosheid

Het woord 'geweldloosheid' – '*non violence*', zowel in het Frans als in het Engels – was tot de twintigste eeuw nauwelijks gekend. De term komt niet voor in de boeken van de oudheid of in de Bijbel en slechts zeer sporadisch in de geschriften van de daaropvolgende eeuwen. Vorige eeuw werd de mensheid echter meegezogen in een nooit geziene spiraal van geweld, met twee wereldoorlogen en uiterst wrede totalitaire regimes. Pas dan begon de bewuste keuze voor het verzaken aan geweld door te breken, met als inzet vrede en rechtvaardigheid.

Mahatma Gandhi en Martin Luther King Jr. ontdekken de kracht van de geweldloosheid, de een vanuit de hindoe traditie, de ander vanuit een christelijke inspiratie. Vanaf de jaren zeventig zorgt het echtpaar Jean en Hildegard Goss-Mayr wereldwijd (ook bij ons) voor de vorming van tientallen groepen in de geest en de visie, de methode en de strategie van de actieve geweldloosheid. De Latijns-Amerikaanse bisschoppen Helder Camara en Oscar Romero zijn eveneens inspirerende voorbeelden op dat vlak. Pax Christi bestond al enige tijd, maar op 19 maart 2004 ontstaat ook Sortir de la Violence, een Franstalige

Bronzen beeld als symbool van vrede bij de Verenigde Naties in New York, gemaakt door Karl Fredrik Reuterswärd. © foto: Michos Tzouvas.

organisatie die zich laat leiden door de idee van de actieve geweldloosheid in dialoog met het evangelie. Tussen 2006 en 2014 werken Ariane en Benoît Thiran-Guibert een nieuwe lezing van het Marcusevangelie uit. Hun vredesgeschrift, in drie delen, ziet het daglicht onder de titel *Jésus non-violent* (Fidélité, Namur).

Niet zonder reden verbinden velen het adjectief 'actief' met het zelfstandig naamwoord 'geweldloosheid'. Immers, een vorm van actie en verzet is geboden voor wie zich niet wil neerleggen bij het hemeltergend onrecht en misbruik van mens en natuur. Paus Franciscus noemt de zonde van onverschilligheid dan ook een zeer ernstige zonde. Mahatma Gandhi typeerde de onverschilligheid als lafheid. Gandhi kon het begrijpen wanneer mensen soms grepen naar vormen van tegengeweld bij de bestrijding van onrecht in plaats van passief te blijven toekijken. Toch stelde hij een alternatieve actie voor: "Ik ken een andere en veel effectievere manier van strijden tegen onrecht: *satyagraha*, de kracht van waarheid en liefde." Die kracht ontwikkelt zich alleen door een innerlijke ommekeer die op haar beurt leidt tot de bewuste keuze voor geweldloosheid. En dan is er nog dat andere beroemde voorbeeld: de Zuid-Afrikaanse president Nelson Mandela, voorvechter van de gelijkberechtiging van de zwarten in Zuid-Afrika. Mandela maakte tijdens zijn 27 jaar durende gevangenschap en verbanning een diepgaande ommekeer mee. Toen hij vrijkwam op 11 februari 1990, riep hij zijn landgenoten op om geen wraak te nemen, maar te bouwen aan een nieuw Zuid-Afrika op basis van vergeving en verzoening.

Actieve geweldloosheid komt voort uit scheppende liefde. In de strijd tegen onrecht en kwaad gaat de vrede-stichter niet langer uit van de tweedeling 'goeden' en 'slechten'. Onrecht en misbruik blijven alleen gehandhaafd dankzij de directe steun van de onderdrukker én de stilzwijgende medeplichtigheid van de onderdrukte. Onrecht en misbruik trekken ook een onzichtbare muur op tussen onderdrukker en onderdrukte, tussen dader en slachtoffer. De kunst van de geweldloze dialoog helpt om deze muur te slopen en langzaam maar zeker bruggen te bouwen. Stap voor stap beginnen de opposanten elkaar te zien met nieuwe ogen en de licht- en schaduwzijden van beide kanten te ontdekken.

Het fundament waarop deze methode steunt, is de erkenning van de waardigheid van alle betrokkenen, ook die van de onderdrukker of de vijand. In plaats van de ander te vervloeken of te willen liquideren, wordt een beroep gedaan op het geweten van de tegenpartij. Uiteindelijk zoekt de actief geweldloze, samen met de betrokkenen, naar een constructieve oplossing. Dit zijn belangrijke accenten van wat wij de innerlijke kracht van de liefde en de actieve geweldloosheid noemen.

Jezus, de geweldloze Denaar van een geweldloze God

Het evangelie volgens Marcus evoceert op een directe wijze de weg die Jezus is gegaan. Ariane en Benoît Thiran-Guibert herlazen dit evangelie door de bril van de actieve geweldloosheid. Hun bevindingen bundelden ze, zoals gezegd, in het driedelige werk *Jésus non-violent*, waarin nieuwe accenten opvallen in de beeldvorming van de Mensenzoon.¹

Arcabas (Jean-Marie Pirot),
De bespottung
(serie: Passie en Verrijzenis),
2003, Scherpenheuvel.

Het schrijversduo stelt het Jezusverhaal als volgt voor. Na een eerste reeks ontmoetingen met melaatsen, lammen en bezetenen en na enkele confrontaties met de religieuze overheid tijdens zijn tocht door Galilea, legt Jezus uit hoe het Rijk van God gewelddoos en in stilte groeit zoals een zaadje dat ontkiemt (Mc 4). In zijn verder onderricht drukt Jezus zijn leerlingen in drie opeenvolgende golven op het hart dat Hij de weg ten einde toe zal gaan als geweldloze Denaar. Bij zijn aankomst in Jeruzalem is Jezus diep verontwaardigd: het tempelplein verschilt er in niets van een grote markthal, alsof iedereen met koopjes Gods gunst wil afdwingen. Omdat Jezus hieruit meent te mogen besluiten dat de Naam van zijn hemelse Vader is verduisterd, uit Hij een krachtig profetisch protest (Mc 10,15-19). Ook dat maakt volgens Thiran-Guibert deel uit van een actief gewelddoos handelen.

De geweldloze Jezus liet ook zijn sporen na in de andere evangelieën. Zo blijkt de evangelist Matteüs een voorkeur te hebben voor de typering van de Meester als de geweldloze Denaar van God, zoals Hij trouwens ook aangekondigd werd door de profeet Jesaja. Jean Bastiaens schreef in januari 2015 voor Pax Christi een dossier met als titel: *Jezus de geweldloze Denaar. Bijbelse vredes-spiritualiteit*. Daarin vestigt hij onder andere de aandacht op het feit dat Matteüs, na de Bergrede en een reeks genezingen, het vierde lied over de Denaar citeert: “Hij heeft onze ziekten op zich genomen en onze kwalen gedragen.” (Mt 8,17) Na een nieuwe reeks genezingen en onderrichtingen komt het eerste lied van de Denaar van God (uit Jes 42,1-4) aan bod: “Zie mijn knecht, die Ik gekozen heb, van wie Ik houd en in wie Ik mijn vreugde vind.” (Mt 12,17-18) Dit typeert Jezus’ handelen ten voeten uit: het geknakte riet breekt Hij niet en de kwijnende vlam dooft Hij niet uit. En met nadruk leert Hij:

Heb je vijanden lief en bid voor wie je vervolgen, dan zullen jullie kinderen worden van je Vader in de hemel, want die laat de zon opgaan over slechten en goeden, en Hij laat het regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. (Mt 6,44-45)

De exegeet Peter Schmidt schreef in dit verband:

Dat God zijn vijanden – de mensen die onrecht plegen en slechte dingen doen – niet haat, maar liefheeft, dat is de ultieme radicalisering van de Thora en de profeten, misschien de nauwste passage van de nauwe poort. ‘Wees volmaakt in agapè, zoals je Vader volmaakt is in agapè’, zo zou je de laatste radicalisering kunnen parafraseren.²

De opdracht om de vijanden daadwerkelijk lief te hebben en geen kwaad met kwaad te vergelden, herhaalt Lucas in het derde evangelie met zo mogelijk nog meer nadruk. Ze vormt de belangrijkste eis van Jezus in zijn vlakterede (Luc 6,27-28). Als de evangelist Johannes het leven van Jezus samenvat, spreekt hij alleen nog over liefde: “De grootste liefde die iemand zijn vrienden kan betonen, bestaat hierin dat hij zijn leven voor hen geeft.” (Joh 15,13) En Paulus, die eerst een vervolger was, beseft na zijn bekering: Jezus heeft mij bemind toen ik nog een vijand was, gevangen in wraak en dodelijke zelfzucht.

Liefde in geweldloosheid

In hun pastorale brief *Christen zijn in deze tijd* van september 2012 schrijven de Belgische bisschoppen:

Geweldloosheid is iets heel kostbaar. Niet alleen in de verhouding tussen volkeren, maar ook in de omgang met elkaar. Het is opvallend hoe geweldloosheid en het afzien van alle machtsuitoefening in het hart van het evangelie staan geschreven. (...) Lucas vertelt dat de leerlingen, nog op het Laatste Avondmaal, onder elkaar discussieerden wie de belangrijkste was. Hij heeft toen geantwoord dat die vraag onder machthebbers wel aan de orde is, maar niet onder zijn leerlingen (cf. Luc 22,24-27). De grootste is hier de dienaar, zegt Jezus. Dat is Hij inderdaad zelf geweest. Zo wordt Hij al door de Doper aangewezen. Niet uit zwakheid of gebrek aan moed maar uit innerlijke kracht. Het is de kracht van weerloze liefde, de enige die ons kan redden.

Jezus heeft de liefde van God op een radicale wijze, tot in de wortel, tot in de diepste diepte beleefd. Zo heeft Hij de beloften van het Eerste Verbond tot vervulling gebracht. Als Hij zich na zijn verrijzenis aan zijn leerlingen toont, verklaart Hij: “Dit is wat Ik jullie heb gezegd toen Ik nog bij jullie was: alles wat er in de Wet van Mozes en bij de Profeten en in de Psalmen over mij geschreven staat, moet in vervulling gaan.” (Luc 24,44) Vervulling betekent:

uitzuivering. De roep om wraak en de bede om vergelding gaan in Jezus over in een houding van niet-vergelding en erbarmen over alle grenzen heen. Paulus herinnert de gemeenten daaraan als hij schrijft: “Vergeld niemand kwaad met kwaad” (Rom 12,17a); en Petrus evengoed: “Vergeld geen kwaad met kwaad” (1 Petr 3,9a). God die zich in het Eerste Verbond al had laten kennen als Vader van weduwen en wezen, armen en vreemdelingen, heeft ook geen wraak genomen voor de dood van zijn veelgeliefde Zoon. Integendeel, Hij heeft hem gered en aan ons teruggegeven als Eerste uit de doden, als onze Herder en Leidsman ten leven, als Lam dat wegdraagt het kwaad, de haat, de zondenlast van de wereld.

De liefde waarmee Jezus zijn leven gaf op het kruis wordt nu de grootste kracht op aarde. De Geest van de verrezen Heer bezielt voortaan allen die hiervoor openstaan, zodat ze eenzelfde weg van liefde kunnen gaan. Er is een bres geslagen in de menselijke geschiedenis. Een wending is gekomen, een doorbraak die niemand kon vermoeden. De zelfgave van Jezus’ geweldloze liefde heeft de wortel van het kwaad aangetast en de vijandschap tussen God en mens, tussen mens en mens, en tussen mens en schepping tenietgedaan. Waar de God van een onvolwassen geloof, ook in de publieke ruimte, wijkt, komt er weer plaats voor de bijbelse God die in de stilte woont en die in de kleine goedheid, tegen alle kwaad in, als liefde oplicht.

De gaven en vruchten van Jezus’ geest worden herkenbaar: “liefde, vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid, goedheid, vertrouwen, zachtmoedigheid, zelfbeheersing” (Gal 5,22). Dit zijn andere krachten dan deze die voor het oog van de wereld aan het werk zijn. In zijn loflied op de liefde vat Paulus de krachtige werking van de Geest samen: “De liefde is geduldig en vriendelijk; de liefde is niet afgunstig, zij praalt niet, zij verbeeldt zich niets. Zij gedraagt zich niet onfatsoenlijk (...).” (1 Kor 13,4-7). Deze geweldloze liefdeskracht kan zelfs bergen verzetten – bergen van kwaad en onrecht.

En wat is die liefde ten gronde? Liefde erkent het anders zijn van de andere. Ze neemt de gestalte van de respectvolle dialoog aan. Ze wordt zichtbaar in daden van barmhartigheid en gerechtigheid. Liefde misbruikt de ander niet. Ze is welwillend en dienstbaar. Liefde vergeeft en herschept. Ze is standvastig, strijdbaar en weerbaar, zonder geweld of dwang. “Wat liefde is, hebben wij geleerd van Jezus. Hij heeft zijn leven voor ons gegeven. Dus zijn ook wij verplicht ons leven te geven voor onze broeders.” (1 Joh 3,16) Dit is een meer dan gewone liefde. Maar ze valt ons wel te beurt, gratis voor niets. Deze liefde maakt bekwaam om weerstand te bieden en geweldloos te strijden tegen vele soorten kwaad die ons bedreigen. Ook wij kunnen nu ons leven geven in plaats van het leven van anderen af te nemen.

Wonderen van vrede en verzoening

Toen ik in 1988 aan de internationale bijeenkomst van Pax Christi in Kevelaar deelnam, hoorde ik nog steeds enkele Duitsers getuigen: “In 1948 is hier een wonder gebeurd – een wonder in de diepe en volle zin van het woord. Iemand

kwam naar ons toe in Jezus' naam, met uitgestoken hand, en hij vroeg zelf om vergeving." Ook wij kunnen vandaag wonderen van vrede en verzoening mogelijk maken. Jezus zegt niet: "Zalig die mooi en overvloedig spreken over vrede." Hij zegt wel: "Zalig die vrede stichten, zij zullen kinderen van God genoemd worden." (Mt 5,9)

Alle zaligsprekingen houden trouwens met elkaar verband. Samen evoce- ren zij de weg die Jezus zelf is gegaan, geweldloos in liefde ten einde toe. We hoeven die zaligsprekingen slechts heel lichtjes te hertalen om hun vrede- stichtend karakter te ontdekken:

Zalig die arm zijn voor God en ontwapenend in het leven staan. Zalig die wenen en niet laf en onverschillig voorbijgaan aan het onrecht. Zalig die zachtmoedig zijn en geen geweld gebruiken. Zalig die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, en opkomen voor de waardigheid van elke mens. Zalig die barmhartig zijn, die vergiffenis geven en ontvangen en openstaan voor verzoening. Zalig die zuiver zijn van hart, waarachtig en trouw.

Tot hen die Jezus willen navolgen, wordt dan ook gezegd: "Zalig die vervolgd worden omwille van Jezus en zijn evangelie; en zalig die bereid zijn zelf de prijs voor gerechtigheid en vrede te betalen."

De Geest van de verrezen Jezus waait vandaag waar Hij wil, over alle grenzen heen. Het gelaat van de Mensenzoon stuwt mensen overal ter wereld naar het gelaat van de lijdende medemens. In de kleine goedheid van elke dag herhaalt zich het gebaar van de voetwassing en de edelmoedige daad van de barmhartige Samaritaan. Ontelbaar veel wonderen van liefde en goedheid voltrekken zich iedere dag in de zorg voor zieken, hulpbehoevenden, vluchtelingen, gevangenen, verlaten kinderen, vereenzaamden. Het aangekondigde JAAR VAN DE BARMHARTIGHEID zal die geestelijke en lichamelijke werken van barmhartigheid nog nadrukkelijker aanbevelen. De geweldloze strijd tegen oorlog, misdadige wapenhandel en terreur, en de geweldloze strijd voor ontwapening, ontwikkeling en eerbied voor de mensenrechten moet voortgang kennen, desnoods op risico van eigen leven.

Ook de zorg voor ons gemeenschappelijk huis – de schepping – is een uitstekend werk van vrede. Dat blijkt uit wat paus Franciscus schrijft in zijn recente en goed onthaalde encycliek *Laudato si'*. De encycliek heet de encycliek van de milieuproblematiek en de ecologie te zijn, maar de pauselijke wereld- brief kan je met evenveel recht een document van de grensoverschrijdende verbondenheid en de vrede noemen. Drie opvallende citaten volstaan om dat te illustreren:

Aangezien alle schepselen met elkaar verbonden zijn, moeten ze alle worden gekoesterd met liefde en respect. Want wij als levende schepselen zijn van elkaar afhankelijk. (§ 42)

Campagnefoto voor de Vlaamse Vredesweek.

Een levensstijl die voortkomt uit een obsessief consumentisme, vooral bij mensen die het zich kunnen veroorloven in dit gedrag te volharden, kan alleen maar leiden tot geweld en wederzijdse vernietiging. (§ 204)

Teresia van Lisieux nodigt ons uit om de kleine weg van liefde in praktijk te brengen: om geen gelegenheid voorbij te laten gaan om naar iemand te glimlachen of een klein gebaar te maken dat vrede en vriendschap zaait. Een integrale ecologie bestaat ook uit het dagelijks maken van eenvoudige gebaren die breken met de logica van geweld, uitbuiting en egoïsme. (§ 230)

Het wonder van het leven op aarde blijft mogelijk door een echte bekering in de geest van het evangelie en door dialoog en samenwerking met alle mensen van goede wil.

Vrede: recht en gave

Vrede is het recht van elke mens op aarde. Die vrede veronderstelt inzet en ontvankelijkheid, strijd en inkeer, actie en gebed. Door inzet, strijd en actie nauw te betrekken op wat het evangelie naar voren schuift als de geestelijke rijkdom van de nederige en zachtmoedige mens, kan de vredeswerker een borstwering opwerpen tegen de wijdverspreide haat en wraak, de blinde agressie en terreur, zelfs tegen de stille, voortschrijdende militarisering en bewapening uit hoofde van de wettige zelfverdediging (iets wat velen nochtans als

een noodzakelijk kwaad beschouwen). De vredesstichter laat zich geen rad voor de ogen draaien. Niet in het minst door de spreuk van het oude Rome: *Si vis pacem, para bellum* – als je vrede wil, bereid dan de oorlog voor.

Frère Roger Schutz, de stichter van de gemeenschap van Taizé, drukte zijn vele hoorders en lezers op het hart:

Het gebed is een serene kracht die op de mens inwerkt, die ontroert en overhoophaalt. Het sluit de ogen niet voor het kwaad, voor oorlogsgeweld en alles wat de onschuldigen van de aarde bedreigt. In het gebed putten we kracht voor het voeren van een andere strijd: de omstandigheden waarin mensen leven te veranderen en de aarde tot een bewoonbare plaats te maken. Zij die Christus volgen, staan tegelijkertijd naast hun medemensen en naast God. Gebed en solidariteit zijn voor hen niet te scheiden.³

En ook de Amerikaanse trappist en vredesactivist Thomas Merton zag de kracht van verandering als een bewogenheid van het hart dat naar vrijheid en bevrijding neigt. In zijn boek *Gandhi on Non-Violence* waarschuwde hij: “Een door geweld tot stand gekomen verandering kan helemaal geen ernstige verandering zijn. (...) De hoogste vorm van geestelijke vrijheid moet, zoals Gandhi geloofde, gezocht worden in de kracht van het hart, die de onderdrukker en de onderdrukte samen kan bevrijden.”

Is daar een andere naam voor te vinden dan ‘pax Christi’, de vrede die al geschonken werd en tegelijk nog nagejaagd moet worden?

Jo Hanssens is priester van het bisdom Brugge. In 1976 werd hij door zijn bisschop vrijgesteld voor het werk van Pax Christi en in 2004 werd hij voorzitter van Pax Christi Vlaanderen, een mandaat dat hij negen jaar uitoefende. Ook in 2004 was hij medeoprichter van de vzw Sortir de la Violence.

¹ De drie delen bespreken het volledige evangelie van Marcus. ‘Tome 1: Changer notre regard’ (Mc 1,1 – 8,30), ‘Tome 2: Traverser nos peurs’ (Mc 8,31 – 10,52), ‘Tome 3: Passer de la mort à la vie’ (Mc 11,1 – 16,8).

² In: Paul Kevers (red.), *Ongemakkelijke woorden van Jezus*, VBS / Acco, Leuven / Den Haag, 2014, blz. 45.

³ Uit: *Gebeden uit Taizé – voor elk dag*, Averbode / Gooi en Sticht, 1999.

